

Ondernemerschapsonderwijs

Op het MBO, HBO en WO in regio's Utrecht en Wageningen
14-07-2023

Jelle de Swart, Mees Keukens, Robin Manders, Yvette Baggen, en Frank van Rijnsoever

Inhoud	1
Inleiding	3
Theorie	5
Vormen van ondernemerschap.....	5
De rol van ondernemerschapsonderwijs	6
Ondernemerschapsecosystemen	7
Het onderwijsstelsel	7
Methode	8
Afbakening.....	8
Onderzoeksonderwerp	8
Waar komen studenten in aanraking met ondernemerschap?.....	8
Hoe ziet het ondernemerschapsonderwijs er uit?.....	9
Hoe is het onderwijs ingebed in het regionale ecosysteem?	9
Resultaten	11
Algemeen beeld cijfers	11
Middelbaar Beroepsonderwijs (MBO).....	14
Hoger Beroepsonderwijs (HBO)	16
Wetenschappelijk Onderwijs (WO)	19
Conclusie	23
Advies	27
Limitaties	30
Referenties	31

Inleiding

Om nieuwe werkgelegenheid te stimuleren, maatschappelijke kwesties aan te pakken en economische groei te bewerkstelligen heeft RVO als doel om een meer ondernemende beroepsbevolking in Nederland te creëren (RVO, 2020). Ondernemerschapsonderwijs speelt hierbij een grote rol. Deze vorm van onderwijs heeft zowel de taak om studenten op alle onderwijsniveaus kennis en vaardigheden rond ondernemerschap bij te brengen, als ook het inspireren en enthousiasmeren van studenten voor ondernemerschap als toekomstperspectief (RVO, 2020). Uit eerder onderzoek blijkt dat onderwijsprofessionals graag meer ondernemerschap willen integreren in hun onderwijs en hiervoor maatschappelijke betrokkenheid en een focus op vaardigheden centraal willen stellen (RVO, 2020).

Ondernemerschapsonderwijs is geen eenduidig begrip, het komt in verschillende soorten en maten. Zo kan het bijvoorbeeld worden onderverdeeld in breed en smal ondernemerschapsonderwijs (Baggen, Lans & Gulikers, 2022). **Smal ondernemerschapsonderwijs** richt zich in dit geval op het aanleren van meer klassieke ondernemersvaardigheden zoals boekhouden, marketing, en business development (Lackéus, 2020). Smal ondernemerschapsonderwijs bereidt studenten dan ook voor op het starten van een eigen bedrijf. Ondernemende vaardigheden en een ondernemende mindset kunnen echter ook in andere situaties nuttig zijn. In **breed ondernemerschapsonderwijs** staan het ontwikkelen van ondernemende vaardigheden en een ondernemende mindset centraal. Baggen en Kaffka (2022) beargumenteren dat ondernemende vaardigheden en de ondernemende mindset helpen om te gaan met onzekerheid, wat hard nodig is om bij te kunnen dragen aan het oplossen van grote maatschappelijke uitdagingen, zoals klimaatverandering, of sociale ongelijkheid. Dit wordt ook wel geduid als duurzaam, sociaal of impactondernemerschap (Van Rijnsoever & Deuten, 2021).

Het onderwijs voor al deze vormen van ondernemerschap is sterk gebaseerd op leren vanuit praktijkervaringen (Politis & Gabrielsson, 2009). Een authentieke ervaring van ondernemerschap nodigt studenten uit om waarde te creëren voor anderen, bijvoorbeeld in de vorm van een product of een service. In deze vorm van onderwijs ervaren studenten het iteratieve proces van waarde-creatie met vallen-en-opstaan – een dergelijk leerproces bevat rijke leerverrassingen, omdat waarde-creatie samenwerking met (onbekende) anderen vereist en het moeilijk is om van tevoren te voorzien wat er gaat gebeuren. Het leren omgaan met onzekerheid, gaat dan ook het best als er echt iets op het spel staat (Baggen, Lans & Gulikers, 2022; Lackéus, 2020). Om deze authentieke ervaring te realiseren is het belangrijk om samen te werken met externe partijen.

Externe partijen zijn onderdeel van het zogenaamde ondernemerschapsecosysteem. Dit ecosysteem bestaat uit verschillende actoren en factoren die samenwerken om een gunstige omgeving te creëren voor

ondernemerschap, impact en het ontstaan van nieuwe bedrijven (Stam, 2015). Voorbeelden hiervan zijn beleid, kennisinstellingen, infrastructuur, open markten, ondersteunende diensten, netwerken, talent, mentoren en rolmodellen (Spigel, 2017). Binnen dit ecosysteem draagt ondernemerschapsonderwijs bij aan menselijk kapitaal in de vorm van vaardigheden en kennis over hoe te ondernemen en impact te maken, en wordt er op onderwijsinstellingen begeleiding gegeven bij het ontwikkelen van een idee en ondersteuning bij de mogelijke maatschappelijk impact van het idee (Stam, 2015; Van Rijnsoever et al., 2021). Een sterk ondernemerschapsecosysteem biedt studenten toegang tot praktische ervaringen, mentorschap en netwerkmogelijkheden met andere ondernemers, potentiële investeerders en andere belangrijke actoren binnen het ecosysteem.

Er is op dit moment te weinig systematisch in kaart gebracht in hoeverre diverse vormen van ondernemerschapsonderwijs in samenwerking met partners uit het ondernemerschapsecosysteem worden toegepast op verschillende onderwijsniveaus en regio's in Nederland. Dit onderzoek inventariseert in welke mate verschillende vormen van ondernemerschapsonderwijs in het MBO, HBO en WO in de regio Utrecht en Wageningen aanwezig zijn. Tevens illustreert het rapport verschillende samenwerkingen met het ecosysteem. Doel van het onderzoek is dan ook om inzicht te bieden in de verschillende verschijningsvormen van ondernemerschapsonderwijs – met in achtneming van smal, breed en mogelijke andere vormen van ondernemerschap – in relatie tot het ondernemende ecosysteem.

Het onderzoek combineert beschrijvingen van onderwijs op de verschillende niveaus, met kwantitatieve gegevens over studentenaantallen, en interviews met onderwijsinstellingen en ecosysteemactoren. De volgende vragen staan centraal:

1. Bij welke opleidingen in de regio komen studenten potentieel in aanraking met ondernemerschapsonderwijs?
2. Hoe ziet dit ondernemerschapsonderwijs er vervolgens uit?
3. Hoe is het onderwijs ingebed in het regionale ondernemerschapsecosysteem?

In dit rapport worden eerst de belangrijkste concepten besproken: ondernemerschap, ondernemerschapsonderwijs en -ecosystemen, waarna zal worden ingegaan op de gebruikte onderzoeksmethode. Hierna volgen de resultaten voor Utrecht en Wageningen, om af te sluiten met een aantal overkoepelende conclusies en aanbevelingen met oog voor regionale verschillen.

Theorie

Eerst bespreken wij een aantal onderliggende theoretische begrippen en hun definities ter ondersteuning van de interpretatie van de resultaten en om context te geven aan het onderzoek.

Vormen van ondernemerschap

Zoals besproken in de introductie, kan een onderscheid gemaakt worden tussen smal en breed ondernemerschapsonderwijs (Baggen et al., 2022). Lackéus (2020) verwijst naar dit onderscheid als respectievelijk 'venture-based' en 'value-based' ondernemerschapsonderwijs. In plaats van te spreken over twee vormen van ondernemerschapsonderwijs (smal en breed), beargumenteert hij dat er verschillende smaken van ondernemerschapsonderwijs bestaan welke leiden tot verschillende verschijningsvormen van ondernemerschapsonderwijs in de praktijk. Het veelgebruikte onderscheid tussen smal en breed ondernemerschapsonderwijs wordt daarom hier gebruikt als vertrekpunt voor het huidige onderzoek.

Smal ondernemerschapsonderwijs richt zich op het onderwijzen van de vaardigheden die belangrijk zijn bij het opzetten van een bedrijf. Hierbij kan gedacht worden aan klassieke ondernemerschapsvaardigheden als het regelen van de financiële huishouding en het verwerven van klantcontacten en feedback. Onderliggend hieraan is de definitie van ondernemerschap waarin ondernemerschap wordt gezien als een proces waar kansen voor het ontwikkelen van nieuwe producten en services worden onderzocht, geëvalueerd en benut (Schumpeter, 1934; Shane & Venkatamaran, 2000, Stam & Spigel, 2015). Vanuit deze definitie van ondernemerschap volgt logischerwijs smal ondernemerschapsonderwijs, waarin het ontwikkelen van een bedrijf en het creëren van economische waarde centraal staan (Lackéus, 2020).

Breed ondernemerschap richt zich op het stimuleren van ondernemende vaardigheden en een ondernemende mindset die studenten in staat stelt om uitdagingen aan te gaan en kansen te benutten, met name in situaties die zich kenmerken door onzekerheid. Denk bijvoorbeeld aan het leren van fouten, creativiteit, innovatie, kritisch denken, communicatie en samenwerking (Bacigalupo, Kampylis, Punie & Van den Brande, 2016). Deze vaardigheden zijn niet alleen van toepassing op ondernemerschap, maar ook op andere aspecten van het leven (Baggen & Kaffka, 2022). Lackéus (2020) stelt dat door het onderwijs te verbinden aan grotere maatschappelijke uitdagingen, de relevantie en urgentie van het onderwijs groter wordt, wat motiverend werkt voor studenten. Studenten werken immers aan vraagstukken die er daadwerkelijk toe doen – bijvoorbeeld in relatie tot klimaatverandering of het migratievraagstuk – in samenwerking met partners uit het veld. In breed ondernemerschap ligt de nadruk dus minder op het opzetten van een bedrijf, maar op de impact die door ondernemerschap kan worden gemaakt. Dit kan zowel culturele, ecologische, sociale of economische

impact zijn. Moberg, Fosse, Hoffman & Junge (2015, p. 14) definiëren ondernemerschap in lijn met deze gedachte als volgt: “het benutten van kansen en uitvoeren van ideeën en dit vervolgens transformeren in waarde voor anderen. Deze waarde kan financieel, cultureel of sociaal zijn”.¹ In deze definitie staat meervoudige waarde-creatie centraal. Hier gaat het in de kern dus niet zozeer om het starten van een eigen bedrijf, maar om het maken van maatschappelijke impact.

Ondernemerschap als vehikel voor maatschappelijke, ecologische of sociale impact is een veel onderzocht onderwerp. De typeringen van duurzaam ondernemerschap van Johnson & Schaltegger (2020) zijn een bruikbare verdieping van het concept breed ondernemerschap, en voor de rol van start ups in sociaal maatschappelijke verandering is Van Rijnsoever & Deuten (2020) een goede referentie.

De rol van ondernemerschapsonderwijs

De verschillende benaderingen van ondernemerschapsonderwijs leiden tot verschillende verschijningsvormen van ondernemerschapsonderwijs in de praktijk. In de literatuur worden deze verschillen geduid vanuit het onderscheid tussen leren ‘over’, ‘door’, en ‘voor’ ondernemerschap (Baggen et al., 2022; Fayolle & Gailly, 2008; Moberg et al., 2015). In het leren over ondernemerschap, leren studenten met name over theorieën en modellen uit ondernemerschap. Bij het leren door ondernemerschap staat het ervaringsleren centraal. Een veelgebruikte theorie om leren in zulk ondernemerschapsonderwijs te duiden is ‘learning-by-doing’ (Baggen & Kaffka, 2022) waarin het leren door ervaring en reflectie centraal staan. Studenten worden in onderwijs door ondernemerschap uitgedaagd om het proces van waarde-creatie te beleven. In zulk onderwijs staat het leerproces dan ook centraal – studenten ondervinden aan den lijve de onzekerheid en flexibiliteit die nodig zijn bij het creëren van een artefact met waarde voor anderen. Deze vorm van onderwijs bevat de nodige leerverrassingen (Baggen et al., 2022) welke de studenten uitdagen om hun ondernemende mindset te ontwikkelen. In onderwijs voor ondernemerschap worden beide benaderingen gecombineerd.

Het leren door te ondernemen past goed bij de brede benadering ten aanzien van ondernemerschapsonderwijs. In dit verband is er tevens groeiende aandacht voor het opleiden van zogenaamde ‘change agents’ voor duurzaamheid (Van den Rijnsoever, Sitzler, & Baggen, *under review*). In de literatuur observeren we dan ook een paradigma verschuiving waarbij ondernemerschap steeds meer een nieuwe betekenis krijgt, namelijk in relatie tot duurzaamheid en urgente, maatschappelijke transities (zoals de transitie richting een circulaire economie). Het huidige onderzoek heeft onder andere tot doel inzicht te geven in de rijkheid

---

¹ Originele quote: “When you act upon opportunities and ideas and transform them into value for others. The value that is created can be financial, cultural, or social.” (Moberg Fosse, Hoffman & Junge, 2015, p. 14)

aan verschijningsvormen van ondernemerschapsonderwijs in het MBO, HBO en WO en om deze vormen verder te duiden. Gezien de sterke verankering van ondernemerschap in het werkveld mag aandacht voor het ondernemende ecosysteem daarbij niet ontbreken.

Ondernemerschapsecosystemen

Het moge duidelijk zijn dat ondernemerschap niet in isolatie plaatsvindt, maar in context met de omgeving van de ondernemer. Deze context wordt het ondernemerschapsecosysteem genoemd. Stam en Spigel (2016) definiëren het ondernemerschapsecosysteem als een systeem waarin een ondernemer of een startup interacteert met diens omgeving met als doel ondernemende activiteit te creëren. In de ecoysteemliteratuur wordt ondernemerschap gezien als een manier om economische groei te bewerkstelligen en/of maatschappelijke impact te creëren (Cohen, 2006; Tiba, Van Rijnsoever & Hekkert, 2020; Van Rijnsoever, 2022), bijvoorbeeld middels community engaged learning, waarin actief verbinding tussen samenleving en onderwijs wordt gezocht om ervaringsleren te bewerkstelligen (Van Rijnsoever et al., *under review*). Het systeem richt zich dan ook vooral op ambitieuze ondernemers die innovatieve producten of services op de markt proberen te brengen en potentieel hiermee willen bijdragen aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken (en dus niet de klassieke MKB-ondernemer, waar dit niet voor geldt).

Het onderwijsstelsel

Zoals aangegeven in de introductie, richt het huidige onderzoek zich op ondernemerschapsonderwijs op de drie niveaus uit het Nederlands hoger onderwijssysteem: Middelbaar beroepsonderwijs (MBO), Hoger beroepsonderwijs (HBO) en het Wetenschappelijk onderwijs (WO). Deze drie niveaus verschillen in hun praktijkgerichtheid en dat heeft mogelijk consequenties voor de inrichting van ondernemerschapsonderwijs – en met name de samenwerking met het ecosysteem en meer specifiek de connectie met het werkveld. MBO en HBO richten zich op het voorbereiden van studenten op beroepen, waar het WO zich richt op academische vorming (Onderwijsinspectie, 2021). De betrokkenheid van het bedrijfsleven is naar verwachting dan ook anders. In het WO wordt er bij visitaties en het opzetten van een opleiding contact gezocht met het werkveld om input te geven aan het curriculum. Bij MBO en HBO opleidingen wordt deze input vaker gevraagd. Het is te verwachten dat deze verschillende doelen en focussen ook invloed hebben op de aanwezigheid en vorm van ondernemerschapsonderwijs op de verschillende niveaus en de betrokkenheid van het ecosysteem hierbij.

Methode

Afbakening

Het huidige onderzoek richt zich op de regio's Utrecht en Wageningen. Voor Utrecht is de provincie Utrecht aangehouden als grens. Voor Wageningen is gekozen voor opleidingen in Wageningen zelf en in de omliggende dorpen Ede en Renkum. Bij de regioafbakening van Wageningen is rekening gehouden met het onderzoek dat wordt gedaan in de regio van Arnhem, Apeldoorn en Nijmegen. De volledige lijst van bestudeerde onderwijsinstellingen is te vinden in appendix 7.

Onderzoeksonderwerp

Dit onderzoek bestaat uit drie onderdelen, waarin elke keer een ander aspect van het ondernemerschapsonderwijs centraal staat. De onderdelen bieden andere inzichten en verrijken elkaar.

Waar komen studenten in aanraking met ondernemerschap?

Het eerste onderdeel richt zich op het aanbod van ondernemerschapsonderwijs aan de verschillende instellingen in de regio (zie Appendix 7). Voor het identificeren van de onderwijsinstellingen maakten we gebruik van de openbare data van DUO (DUO – Open Onderwijsdata, 2023) van alle publieke opleidingen in Nederland. Vervolgens is op exploratieve manier gezocht naar taal die wijst op ondernemerschapsonderwijs (zoals entrepreneurship, of waardecreatie). Die woorden zijn verzameld en als steekwoorden gebruikt voor analyse van alle documenten (te vinden in Appendix 1). Aan de hand van deze kwalitatieve interpretatie interpreteren we welke vorm van ondernemerschap een rol lijkt te spelen. Ze zijn geclassificeerd als geen, smal of breed ondernemerschapsonderwijs. De laatste twee categorieën zijn niet exclusief. Bij twijfelgevallen is overlegd binnen het onderzoeksteam en aan de hand van consensus een definitief oordeel gegeven. Tijdens het onderzoek bleek deze categorisering niet toereikend om het onderwijs goed te beschrijven. We hebben na deze categorisering open gestaan voor het ontdekken en duiden van andere verschijningsvormen. In de resultatensectie gebruiken we het onderscheid tussen smal en breed als zinvol vertrekpunt van de analyse en om te duiden welke vormen een betere beschrijving geven van het onderwijs.

Deze aanpak laat zien waar het ondernemerschapsonderwijs aangeboden wordt. Er kan echter niet worden geconcludeerd dat studenten het onderwijs ook echt volgen. Een voorbeeld hiervan is de opleiding Diergeneeskunde aan de Universiteit Utrecht waar een keuzevak gaat over ondernemerschap, maar lang niet alle studenten dit vak volgen.

Hoe ziet het ondernemerschapsonderwijs er uit?

Het tweede onderdeel van het onderzoek richt zich op de verschijningsvormen van ondernemerschapsonderwijs. Hiertoe zijn interviews gehouden met verschillende programmaleiders en docenten van opleidingen die als relevant werden gezien vanwege een eigen visie of aanpak (zie Appendix 2 en 3). Bij de selectie van respondenten is expliciet de breedte opgezocht door verschillende opleidingsniveaus, locaties, thema's en soort ondernemerschap mee te wegen. De interviews zijn op een semigestructureerde manier afgenomen aan de hand van een interviewleidraad, maar met ruimte om op interessante onderwerpen de diepte op te zoeken (zie Appendix 4). De interviews zijn opgenomen, getranscribeerd en naderhand open gecodeerd.

De geïnterviewde organisaties zijn weergegeven in Tabel 1.

Tabel 1 Overzicht geïnterviewden organisaties

Instituut	Opleiding	Code
MBO Midden Nederland	Civiele techniek	MBO-A
MBO Rijn IJssel	Ondernemer Bakkerij	MBO-B
Hogeschool van de Kunsten Utrecht	Kunst en Economie	HBO-A
Hogeschool Utrecht	Open ICT	HBO-B
Christelijke hogeschool Ede	AD ondernemen en HBO bedrijfskunde	HBO-C
Hogeschool Utrecht	AD Sales and account management	HBO-D
Christelijke Hogeschool Ede	Journalistiek	HBO-E
Wageningen University & Research	International Land and water Management	WO-A
Wageningen University & Research	Sustainable business and innovation	WO-B
Wageningen University & Research	Entrepreneurship Track	WO-C
Universiteit Utrecht	Science-Based Entrepreneurship Track	WO-D
Universiteit Utrecht	Global Sustainability Sciences	WO-E
Universiteit Utrecht	Business and Social Impact	WO-F

Hoe is het onderwijs ingebed in het regionale ecosysteem?

Het derde onderdeel is gericht op het ecosysteem. Tijdens de interviews uit het tweede onderdeel is gevraagd welke bedrijven of organisatie betrokken zijn bij het ondernemerschapsonderwijs. Een selectie hiervan is benaderd om hun perspectief op de activiteiten op te halen (zie Appendix 5). Ook deze interviews zijn semigestructureerd van aard en afgenomen aan de hand van een

interviewleidraad (zie Appendix 6). De interviews zijn opgenomen, getranscribeerd en naderhand open gecodeerd.

Tabel 2 laat de geïnterviewde organisaties zien.

Tabel 2 Overzicht geïnterviewden ecosysteem

Organisatie	Code
Hedin Automotives	Ext1
Animo	Ext2
Student Challenges	Ext3
Xantium ICT	Ext4
BDU Media	Ext5

Resultaten

Algemeen beeld cijfers

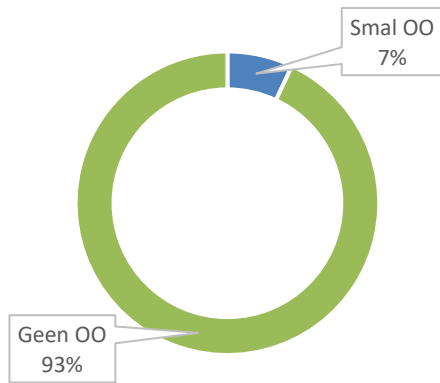
Tabel 3 Overzicht opleidingen en studentaantallen, gecategoriseerd naar smal en breed ondernemerschapsonderwijs

	Utrecht				Wageningen				Totaal
	MBO	HBO	WO	<i>Subtotaal</i>	MBO	HBO	WO	<i>Subtotaal</i>	
Totaal opleidingen	1 369	114	180	1663	158	38	52	248	1911
Totaal studenten	53 255	42 535	36 929	132 719	4 574	5 476	12 963	23 013	155 732
Smal OO opleidingen	57	29	25	111	67	6	5	78	189
% van totaal	4%	25%	14%	7%	42%	16%	10%	31%	10%
Smal OO Studenten	3 113	12 380	8 253	23 746	1 941	1 002	1 407	4 350	28 096
% van totaal	6%	29%	22%	18%	42%	18%	11%	19%	18%
Breed OO opleidingen	23	7	10	40	22	9	19	50	90
% van totaal	2%	6%	6%	2%	14%	24%	37%	20%	5%
Breed OO Studenten	571	1 472	2 488	4 531	720	2 107	4 399	7 226	11 757
% van totaal	1%	3%	7%	3%	16%	38%	34%	31%	8%
Totaal OO opleidingen	143	33	31	207	85	9	22	116	323
% van totaal	10%	29%	17%	12%	54%	24%	42%	47%	17%
Totaal OO studenten	3 594	12 492	8 673	24 759	2 174	2 107	5 238	9 519	34 278
% van totaal	7%	29%	23%	19%	48%	38%	40%	41%	22%

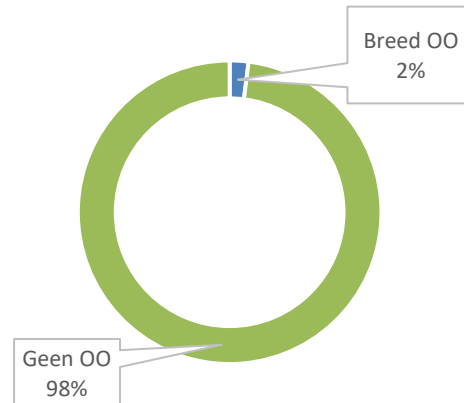
In Tabel 3 zijn de hoeveelheid opleidingen en de studentenaantallen die deze opleidingen volgen weergegeven in zowel absolute cijfers als percentages van de totale studentenpopulatie van de regio. Het gaat hier om potentieel aanbod, de studenten die hier genoemd worden volgen niet allemaal ondernemerschapsonderwijs, maar ze hebben er wel toegang tot.

In regio Utrecht is te zien dat het percentage smal ondernemerschapsonderwijs hoger ligt dan breed ondernemerschap, dit is te zien op elk niveau. Het WO en HBO hebben meer ondernemerschapsonderwijs (zowel breed als smal) dan MBO. Breed ondernemerschapsonderwijs bevindt zich vooral op het WO en in mindere mate op het HBO. Smal ondernemerschapsonderwijs bevindt zich vooral op het HBO. Het HBO heeft überhaupt de meeste studenten die potentieel in aanraking komen met ondernemerschap (zo'n 29% van de studenten). Op het MBO komt slechts 7% van de studenten in aanraking met ondernemerschap.

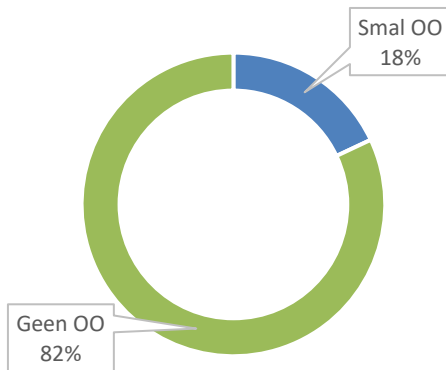
Smal OO opleidingen
in Utrecht

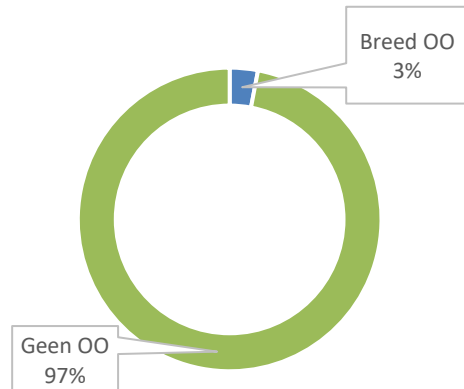
Breed OO opleidingen
in Utrecht

Smal OO studenten
in Utrecht

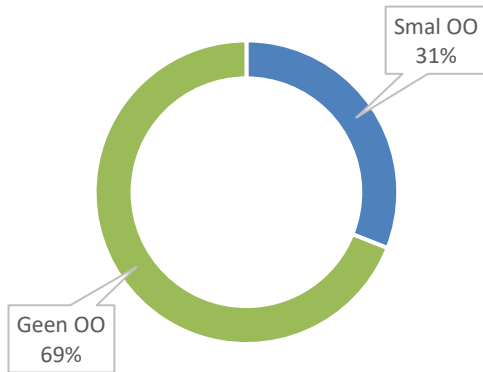

Breed OO studenten
in Utrecht

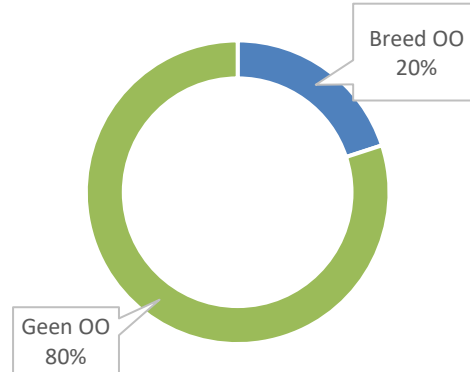

In de regio Wageningen is het ondernemerschapsonderwijs redelijk gelijkmatig verdeeld over de verschillende niveaus. Opvallend is de hoeveelheid smal ondernemerschapsonderwijs op het MBO, dit wordt dan weer weinig aangeboden op het WO. Daarnaast wordt breed ondernemerschapsonderwijs vooral aangeboden op het HBO en WO. Het HBO heeft het minste ondernemerschapsonderwijs, maar de verschillen zijn niet groot.

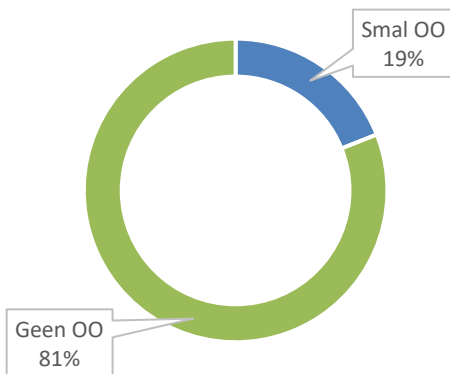
Smal OO opleidingen
in Wageningen

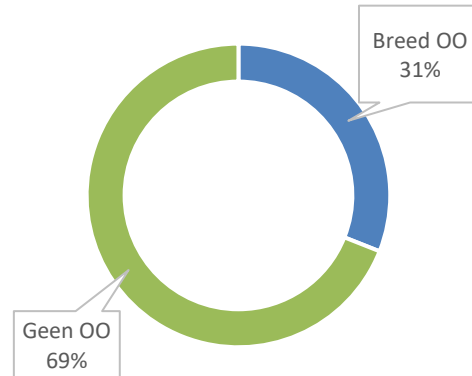
Breed OO opleidingen
in Wageningen

Smal OO studenten
in Wageningen

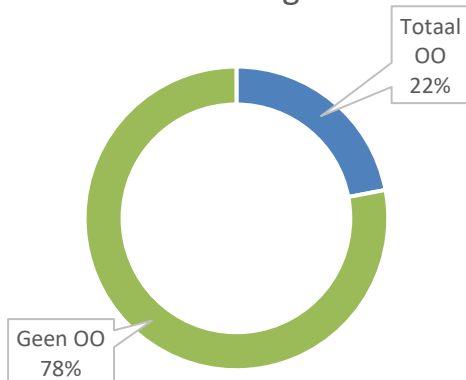

Breed OO studenten
in Wageningen

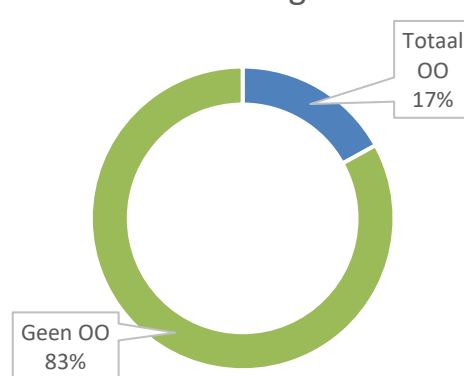

De som van de beide regio's laat zien dat 22% van alle studenten met ondernemerschapsonderwijs in aanraking kan komen. Dit is vooral smal ondernemerschapsonderwijs (18% van studenten, 10% van opleidingen), er is een kleinere rol weggelegd voor breed ondernemerschapsonderwijs (respectievelijk 5% en 8%).

Totaal OO studenten
in beide regio's

Totaal OO opleidingen
in beide regio's

Middelbaar Beroepsonderwijs (MBO)

Cijfers

Tabel 4 Ondernemerschapsonderwijs in het MBO

	Utrecht	Wageningen	Totaal
Totaal opleidingen	1 369	158	1 527
Totaal studenten	53 255	4 574	57 829
Smal OO opleidingen	57	67	124
% van totaal	4%	42%	8%
Smal OO Studenten	3 113	1 941	5 054
% van totaal	6%	42%	9%
Breed OO opleidingen	23	22	45
% van totaal	2%	14%	3%
Breed OO Studenten	571	720	1 291
% van totaal	1%	16%	2%
Totaal OO opleidingen	143	85	228
% van totaal	10%	54%	15%
Totaal OO studenten	3 594	2 174	5 768
% van totaal	7%	48%	10%

In Tabel 4 is te zien dat op het MBO in regio Utrecht slechts 7% van de studenten in aanraking komt met ondernemerschap. In Wageningen is dit anders, waar het gaat om 48% van de studenten. Er wordt op het MBO meer smal dan breed ondernemerschap aangeboden, in zowel studentenaantallen als opleidingen.

Leertheorie en onderwijsvormen

In het MBO kenmerkt ondernemerschapsonderwijs zich door het opdoen van kennis die nodig is om een bedrijf op te zetten waarin de studenten hun vakmanschap kunnen commercialiseren. Een logische verklaring hiervoor is dat een aantal beroepen waartoe het MBO opleidt, van zichzelf een ondernemerschapskant hebben (MBO-B). Zoals bakker of kapper, beroepen die van nature een bepaalde zelfstandigheid vereisen. Het is goed om op te merken dat het hier vaak niet gaat om nieuwe ideeën of innovatieve businessmodellen, maar om bestaande concepten (zoals een kapperszaak of bakkerij). Om studenten op dit carrière pad te helpen gaat er veel aandacht uit naar smal ondernemerschapsonderwijs. Denk hierbij aan boekhouden, marketing en verkoopvaardigheden.

In het MBO lijkt de nadruk minder te liggen op impactondernemerschap als een manier om de wereld te veranderen en dus minder op maatschappelijke waardecreatie – hoewel we hier mooie voorbeelden van vinden en het aantal voorbeelden lijkt te groeien. Een positief voorbeeld hiervan is de opleiding Civiele

Techniek: studenten leren over duurzame technologieën in de context van hoe ze te gebruiken als een opdrachtgever dat vraagt (MBO-A).

De benadering van het lesgeven aan MBO-studenten is vaak intensief en persoonlijk in hun leerproces naar ondernemerschap (MBO-A, MBO-B). Veel van deze studenten zijn nog leerplichtig, wonen bij hun ouders, zijn jong en hebben daarom meer begeleiding nodig (MBO-B). Het onderwijs is ook flexibeler, omdat het gemakkelijker kan worden afgestemd op de individuele behoeften van de student (MBO-A, MBO-B).

Illustratief is de opmerking uit MBO-B: *“Kijk, wat de studenten die op dit moment binnenkomen vragen is eigenlijk veel meer gepersonaliseerd onderwijs. Dus ze willen gepersonaliseerd en flexibel onderwijs. [...] En het leuk vinden van werk is meer belangrijk. Dus ook in de opleiding kies je dan ook wat vind ik leuk. In plaats van waar ben ik goed in.”*

Als laatst is het opvallend dat uit de interviews naar voren komt dat het MBO weinig extra curriculaire mogelijkheden kent om ondernemerschap te ontwikkelen (MBO-A, MBO-B). Het onderwijs in ondernemerschap is ofwel geïntegreerd in de opleiding zelf (MBO-A), of komt naar voren in zogenaamde keuzedelen, die door de school worden aangeboden en waaruit een student mag kiezen om zijn of haar studie aan te vullen met modules naar keuze (MBO-B).

Ecosysteem

Het bedrijfsleven is sterk betrokken doormiddel van hybride docenten die voor een deel bij een bedrijf werken en een deel onderwijs geven. Dit zorgt voor korte lijnen tussen onderwijs en praktijk (MBO-A).

MBO-A: *“En wij hebben ook een flink aantal hybride docenten. Die hier een ochtend of één dag in de week aan school verbonden zijn. Om ook heel direct die kennis vanuit het bedrijf te geven.”*

Daarnaast wordt op het MBO via zogenaamde praktijktafels op een georganiseerde manier geregeld feedback gegeven op het curriculum om te zorgen dat de studenten uiteindelijk afstuderen met alle benodigde kennis om ook echt aan de slag te gaan (MBO-A, MBO-B).

Ook bestaan MBO opleidingen vaak voor een groot deel uit stages en projecten in de praktijk, waardoor studenten al vroeg en veel in contact komen met de praktijk. (MBO-A, MBO-B)

MBO-A: *“Het meewerken zelf gebeurt binnen de stage periodes. En wat ze hier op school vooral leren in het lesprogramma is dus die producten maken.”*

MBO-B: "Studenten moeten elk studiejaar verplicht op stage, wat wettelijk is vastgelegd."

Deelconclusie

Het MBO-onderwijs heeft een sterke focus op beroepsvaardigheden en de praktische toepassing hiervan. Doordat deze studenten worden opgeleid voor een bestaand beroep, ligt de nadruk minder op impact en meervoudige waardecreatie. Ook zijn er weinig mogelijkheden voor extra curriculaire activiteiten gericht op ondernemerschap. Wel kent het ecosysteem een sterke samenwerking, zowel MBO-scholen met elkaar als contact met het bedrijfsleven.

Hoger Beroepsonderwijs (HBO)

Cijfers

Tabel 5 Ondernemerschapsonderwijs in het HBO

	Utrecht	Wageningen	Totaal
Totaal opleidingen	114	38	152
Totaal studenten	42 535	5 476	48 011
Smal OO opleidingen	29	6	35
% van totaal	25%	16%	23%
Smal OO Studenten	12 380	1 002	13 382
% van totaal	29%	18%	28%
Breed OO opleidingen	7	9	16
% van totaal	6%	24%	11%
Breed OO Studenten	1 472	2 107	3 579
% van totaal	3%	38%	7%
Totaal OO opleidingen	33	9	42
% van totaal	29%	24%	28%
Totaal OO studenten	12 492	2 107	14 599
% van totaal	29%	38%	30%

Zoals Tabel 5 laat zien, wordt in Utrecht meer smal dan breed ondernemerschapsonderwijs aangeboden aan het HBO, terwijl in Wageningen meer breed dan smal aangeboden wordt. In totaal wordt er meer smal dan breed aangeboden. 30% van alle studenten komt in aanraking met ondernemerschap tijdens hun opleiding.

Leertheorie en onderwijsvormen

Het HBO laat een diversiteit aan ondernemerschapsonderwijs zien. Aan de ene kant zijn er opleidingen waar smal ondernemerschap belangrijk is (HBO-A, HBO-C, HBO-D). Het gaat er dan om dat de beroepspraktijk erom vraagt dat de student afstudeert met bepaalde ondernemerschapsvaardigheden, daarom worden deze

vaardigheden opgenomen in het curriculum. Voorbeelden van deze vaardigheden komen naar voren in AD ondernemer en de bachelor Bedrijfskunde (HBO-C)

“Ja, ze moeten echt gaan ondernemen. En dan na twee jaar hopen we dat die onderneming een beetje goed draait.” (HBO-C)

“Kijk, we gaan ze niet opleggen. Nee. Als iemand gewoon een heel milieuvervuilend bedrijfje wil starten, oké. Dat is jouw keuze. Oké, dus het mag wel.” (HBO-C)

Aan de andere kant zijn er opleidingen waarin de maatschappelijke impact en het ontwikkelen van de ondernemende mindset belangrijk zijn, zoals bijvoorbeeld Open-ICT (wordt verderop besproken; HBO-B).

We zien de uitwisseling tussen de twee richtingen (ondernemerschap voor economische waarde-creatie versus duurzame of impactondernemerschap) dan ook terug in twee van de opleidingen: Bij Kunst en Economie wordt het curriculum momenteel herzien om minder aandacht te geven aan maatschappelijke thema's en terug te gaan naar de bedrijfspraktijk omdat de studenten niet genoeg vakkennis meer hadden om effectief in het veld aan de slag te gaan (HBO-A):

“Dus in het oude curriculum werden studenten gewoon opgeleid tot bijvoorbeeld theatermanager. Ja, dat was een heel specifieke rol. Eigenlijk had dat hele maatschappelijke een hele ondergeschikte positie. Daarom hebben we gezegd: we gaan het curriculum veranderen. We richten ons meer op maatschappelijke thema's. En daarmee is dus dan die hele werkveld specifieke kennis dus verloren gegaan. [...]

Het curriculum gaan nu weer opnieuw aanpassen. En dan komt daar dan weer de nadruk op de werkveldkennis, die willen we weer versterken. We hebben nu een soort van tendens gehad dat veel studenten zich bezig wilden met maatschappelijke thema's. [...] Een soort van loszongen van het werkveld. [...] Dus daar zit dan een soort van winst die we willen behalen. “ (HBO-A)

Bij de opleiding Open-ICT is eigenlijk het tegenovergestelde gebeurd. Open-ICT is een variant van de klassieke HBO-ICT opleiding. In de Open-ICT versie krijgen studenten veel autonomie. Vaste lessen met docenten zijn afgeschaft. In plaats daarvan zijn er projecten en coaches. Studenten geven zelf richting aan hun leerproces. Op deze manier kunnen studenten kiezen om als ondernemer een project in te gaan of in een andere rol (bijvoorbeeld front-end-developer of designer). Via ervaring en coachende begeleiding kunnen zij dan in hun rol groeien of erachter komen dat het niks voor hen is. In de opleiding wordt sterk ingezet op maatschappelijke uitdagingen, zowel in projecten, stages en groepswerk, als in hoe het management en docenten de opleiding invulling geven:

“We laten ook geen opdrachtgevers binnen die niet SDG vriendelijk handelen. [...] en hier worden we ook best wel om worden geroemd [...] Wij [hebben] het SDG en ethisch denken eigenlijk integraal [...] geïmplementeerd middels beoordelingspunten. [...] Onze docenten zijn ook wel de voortrekkers van duurzaamheid.” (HBO-B)

De afweging van opleidingen tussen welke vormen van ondernemerschap worden aangeboden vinden we ook terug op organisatieniveau in de hogescholen: *“Dus we merken dat we ergens veel [affiniteit] hebben voor duurzaamheid, waar het op veel plekken aan ontbreekt. En daar hoor je veel kritiek binnen de Hogeschool Utrecht over”* (HBO-B). En ook in de studentenpopulatie: *“De student die zegt: daar ben ik het niet mee eens, dus er is ook weerstand”* (HBO-B). En ook: *“Regelmatig hebben studenten zelf een idee mogen bedenken, zie je dat een deel op maatschappelijke, sociaal-achtige vraagstukken komt. Maar je ziet ook studenten die als je ze niet stuurt en coacht, de meer liberale zal ik maar zeggen, die gewoon een hele platte geld verdienen projecten bedenken.”* (HBO-B)

Maar er zijn ook overeenkomsten tussen de opleidingen. Zo is er veel vraag uit de arbeidsmarkt voor de vaardigheden van de studenten waardoor ze vaak de studie eerder verlaten om zelf of voor een baas aan de slag te gaan (HBO-B, HBO-C). Daarnaast leren de studenten vooral ondernemende vaardigheden door te doen. Deze vaardigheden worden veel geoefend tijdens de opleiding zelf door middel van rollenspellen, het voeren van commerciële telefoongesprekken om te leren onderhandelen, klantprofielen maken en presenteren (HBO-D).

“ alles wat ze leren, de theorie, maar ook de vaardigheden, die passen ze gelijk toe” (HBO-D)

“Ze leren dat eigenlijk door te doen. Daar is opleiding op gestoeld. Het belangrijkste beginsel is leren door doen” (HBO-B)

Ecosysteem

Het HBO bevindt zich wat betreft het aanbod aan ondernemerschapsonderwijs tussen het MBO en WO: studenten worden wel opgeleid tot een beroep of voorbereid op werken in een specifieke sector, maar krijgen meer theorie dan op het MBO. Studenten doen praktijkopdrachten en projecten, lopen stage en krijgen gastcolleges (HBO-A, HBO-C, HBO-D).

HBO-C: *“We gaan [...], denk ik zeker vijf keer per jaar gewoon echt op bezoek bij ondernemers.”*

De integratie op het niveau van de praktijktafels (waar bedrijfsleven en opleiding met elkaar overleggen over invulling van het curriculum) en hybride docenten (docenten die deels in het bedrijfsleven werken, en deels als docent) is ook deels aanwezig: er zijn docenten voor projecten die vanuit het veld worden aangetrokken, maar dit is niet zo structureel als op het MBO (HBO-A).

“Ik vond dat er heel weinig technische afstudeerbegeleiders waren, dus ik dacht, dat kan ik ook wel. En daarna ben ik andere vakken les gaan geven, en in contact gekomen, en zo heb ik eigenlijk wel hele goede banden en contacten binnen de HU.” (ext2)

Daarnaast zijn er korte lijnen met de praktijk, mede door de stages, gastcolleges en afstudeerprojecten (HBO-B). *“Vier van onze werknemers zijn allemaal begonnen als stagiairs bij ons. Dus wij hebben eigenlijk mensen die uitblinken tijdens de stage. Die blijven hier dan ook nog eens hangen omdat ze hier heel veel kansen krijgen.”* (ext2)

Over gastcolleges: *“Toen ben ik in contact gekomen met Martin. En die legde dan uit van, oké, deze opleiding, zou mooi zijn als iemand vanuit de praktijk wat zou willen en kunnen vertellen over account management, hoe ze dat doen, et cetera. Een soort gastcollege laten we het noemen.”* (ext1)

Het belang van goed contact met de opleiding wordt benadrukt in een ander interview (HBO-E), waarbij het voordelig kan zijn voor studenten om gebruik te maken van dit netwerk om te profiteren van de mogelijkheden die het biedt. Daarvoor wordt het volgende gezegd: *“En voor die studenten hadden we eigenlijk al meteen een soort van baan klaarstaan, want wij werken met heel veel freelance journalisten en die freelance journalisten, dat hoeven niet meteen allemaal afgestudeerde mensen te zijn, dat kunnen ook gewoon mensen in opleiding zijn. En dat was wel super handig om met scholen de verbinding te zoeken om ook onze eigen positie te versterken”* (ext5)

Deelconclusie

Cijfermatig is te zien dat op het HBO ondernemerschapsonderwijs zowel in smalle als brede vorm wordt aangeboden. Dit sluit aan bij de bevindingen uit de interviews: Beide stromingen komen voor en interacteren met elkaar. Sommige opleidingen hebben meer affiniteit met de maatschappelijk impact, andere opleidingen zijn gericht op het opzetten van bedrijven als manier om nieuwe ideeën op de markt te brengen. Dit uit zich ook in het contact met het ecosysteem. Voor de economische dimensie van ondernemerschap wordt contact gezocht met het ecosysteem, voor de maatschappelijke component lijkt hier minder sprake van te zijn.

Wetenschappelijk Onderwijs (WO)

Cijfers

Tabel 6 Ondernemerschapsonderwijs in het WO

	Utrecht	Wageningen	Totaal
Totaal opleidingen	180	52	232
Totaal studenten	36 929	12 963	49 892
Smal OO opleidingen	25	5	30
% van totaal	14%	10%	13%
Smal OO Studenten	8 253	1 407	9 660
% van totaal	22%	11%	19%
Breed OO opleidingen	10	19	29
% van totaal	6%	37%	13%

Breed OO Studenten	2 488	4 399	6 887
% van totaal	7%	34%	14%
Totaal OO opleidingen	31	22	53
% van totaal	17%	42%	23%
Totaal OO studenten	8 673	5 238	13 911
% van totaal	23%	40%	28%

In Tabel 6 is te zien dat het WO een mix aanbiedt van zowel smal als breed ondernemerschapsonderwijs. In Utrecht wordt meer smal dan breed ondernemerschapsonderwijs aangeboden en in Wageningen meer breed dan smal ondernemerschapsonderwijs. In Wageningen komt 40% potentieel in aanraking met ondernemerschap tijdens de opleiding, in Utrecht is dit 23%.

Leertheorie en onderwijsvormen

In het ondernemerschapsonderwijs op het WO observeren we een zekere spanning met onderwijs over wetenschappelijk onderzoek in het curriculum (WO-D). Het WO is minder praktisch georiënteerd, terwijl ondernemerschapsonderwijs om een sterke praktijk oriëntatie vraagt. Studenten op de universiteit worden in beginsel opgeleid tot wetenschapper of onderzoeker. Dit vraagt om specifieke leeromgevingen en vaardigheden zoals bijvoorbeeld het laboratorium of interviewvaardigheden (WO-E). Daarnaast is het onderwijs veelal gericht op expertise ontwikkeling om studenten op de hoogte te stellen van de huidige stand van zaken in het wetenschapsveld. Het onderwijs is daarmee in eerste instantie een goede voorbereiding op het beroep van wetenschapper, of andere beroepen waar onderzoekvaardigheden van belang zijn.

Echter, wetenschappers worden, over het algemeen, niet getraind als ondernemers (WO-D). Het sterk praktische karakter van ondernemerschapsonderwijs lijkt soms moeilijk samen te gaan met de theoretische insteek van het WO. Het kan daarom een uitdaging zijn om in een curriculum op een passende manier ondernemerschapsonderwijs op te nemen. Er moet daarom een goede reden zijn die qua waarde vanuit het perspectief van de toekomst van de student op de arbeidsmarkt kan concurreren met het meer klassieke wetenschapsonderwijs. Twee redenen werden aangedragen voor het ontwikkelen en implementeren van ondernemerschapsonderwijs:

- Het bijdragen aan het oplossen van maatschappelijke problemen (breed ondernemerschapsonderwijs). Uit WO-B blijkt bijvoorbeeld dat ondernemerschap een natuurlijk onderdeel is van het programma, maar het is niet specifiek gericht op het oprichten van een onderneming. De focus ligt op het bijdragen aan duurzaamheid, verandering en innovatie. Over het aanleren van een open en ondernemende houding in het onderwijs zegt de vertegenwoordiger het volgende: *“Student challenges gaan altijd over een grote maatschappelijke uitdaging. Een complex probleem waar je meerdere disciplines nodig hebt om daar een oplossing voor te kunnen ontwikkelen [...] ze leren omgaan met de openheid van de vraag, de complexiteit en de onzekerheid [...] competenties zoals communicatie, organisatie,*

gevoeligheid. Veel meer de soft skills die je nodig hebt om goed met mensen te kunnen samenwerken en communiceren” (Ext3)

- Het ontwikkelen van ondernemersvaardigheden draagt bij aan het ontwikkelen van een mindset die ook bruikbaar is in andere contexten dan ondernemerschap (WO-B). *“Ontwikkelen door dingen uit de proberen, durf te falen, snelle leercyclus maken, kijken of het werkt, dan meer daar van doen, en als het niet werkt, dan iets anders proberen. Dat is niet heel natuurlijk in een academische omgeving, waar het juist vaak heel erg vast zit op wat de goede manier is. Dus dan is het ontwikkelen van een open leerhouding een hele essentiële vaardigheid. Ik zou het eigenlijk logisch vinden als dat een veel groter deel van het onderwijs uit zou maken.” (WO-B)*

Smal ondernemerschap wordt meer aangeboden op het WO in verhouding tot het breed ondernemerschap. De redenering bij smal ondernemerschap is om innovatieve ideeën vanuit het lab naar de markt te brengen (WO-D). Dit ondernemerschapsonderwijs is vaak vervlochten met incubators en richt zich op studenten die een goed idee hebben en dit willen vermarkten. Dit wordt besproken in de volgende opmerking:

“Interviewer: Want dan is jullie visie op ondernemerschap, als ik het even mag vertalen, niet zozeer het creëren van werkgelegenheid of het ontwikkelen van zelfstandige mensen. Maar het op de markt brengen van nieuwe ideeën. En het zorgen dat de frontier van science ook daadwerkelijk in de markt belandt?”

“Geïnterviewde: Ja, dat vind ik heel leuk. Dit had uit mijn mond kunnen komen [...] Maar dat is dus wel het doel, dat je dat ook echt gewoon science-based ondernemerschap doet” (WO-D).

Daarnaast kwam naar voren dat de universiteiten voor alle opleidingen mogelijkheden aanbieden om ondernemerschap onder studenten aan te wakkeren en te ontwikkelen via minors en extra curriculaire activiteiten. Voorbeelden hiervan zijn StartHub, waar studenten hun eigen idee verder kunnen uitwerken (WO-C). Ook StartLife voor o.a. afgestudeerden, biedt mogelijkheden tot het opzetten van een startup met financiering (WO-C). Daarnaast host Wageningen University & Research een aantal keer per jaar student challenges, om studenten van zowel HBO als WO, in internationale context, uit te dagen in teams aan een maatschappelijke oplossing te werken (Ext3).

Ten slotte is er ook ondernemerschapsonderwijs waar studenten leren over ondernemerschap in plaats van dat ze leren door daadwerkelijk te ondernemen (WO-B, WO-F). In dit geval wordt ondernemerschap voornamelijk benaderd vanuit een onderzoeksperspectief, waarbij studenten zich richten op het bestuderen van het vakgebied van ondernemerschap, in plaats van het opleiden van ondernemers zelf.

WO-B zegt hierover: *"Het blijft wel gewoon een academische opleiding, die primair opleidt tot onderzoeker. Maar je bent wel onderzoeker in een gebied dat over bedrijven, innovatie en ondernemerschap gaat."*

Ecosysteem

Op de universiteit lijkt het erop dat er vanuit het onderwijs in mindere mate contact wordt gezocht met de praktijk (WO-B, WO-E, WO-F). Hoewel excursies, bedrijfsbezoeken en gastcolleges deel zijn van het curriculum is er minder vaak sprake van hybride docenten zoals bij het MBO. Er zijn wel verschillen tussen opleidingen. Geneeskunde en rechten staan bijvoorbeeld vrij dicht bij de beroepspraktijk. Verder zijn stages minder vanzelfsprekend op het WO dan op het HBO of MBO (WO-E). Wel wordt er gewerkt met projecten uit de praktijk, maar de focus ligt duidelijk voor een groter deel op de theorie (WO-E, WO-F). De hedendaagse initiatieven rond community engaged learning lijken dit te willen doorbreken (WO-E).

Deelconclusie

Ondernemerschapsonderwijs op het WO komt in zowel smal als brede vorm voor. Wel is het opvallend dat breed ondernemerschap een grotere rol speelt dan op andere niveaus. Dit komt ook terug in de interviews: ondernemerschap wordt lang niet altijd gezien als kernactiviteit van een afgestudeerde WOer, waardoor er een extra reden nodig kan zijn voor het introduceren van ondernemerschapsonderwijs. Dit uit zich op twee manieren: meer aandacht voor impact (sociaal, ecologische, cultureel), en/of meer aandacht voor het ontwikkelen van een ondernemende mindset (vaardighedenonderwijs). Dit vertaalt zich dan ook weer in de betrokkenheid van het ecosysteem, die beperkt is.

Conclusie

We zien dat er zijn veel mogelijkheden zijn om als student in contact te komen met ondernemerschapsonderwijs in de regio's Utrecht en Wageningen (Utrecht: 12%, Wageningen: 47% van de opleidingen biedt ondernemerschap aan). Tegelijkertijd is er ruimte is om het aanbod te laten groeien – zeker in de verscheidenheid en rijkheid aan verschijningsvormen waarin ondernemerschap tot uiting kan komen.

Uit de gesprekken met de opleidingen komt naar voren dat er verschillen zijn tussen hoe tegen ondernemerschap wordt aangekeken op de verschillende onderwijsniveaus. Deze verschillen komen voort uit het beroepsperspectief waartoe de student wordt opgeleid. Op het MBO worden veel ondernemers opgeleid in specifieke ondernemerschapsvaardigheden omdat dit voor de beroepspraktijk het belangrijkste is. Op het WO worden studenten vaak in de basis opgeleid tot onderzoeker, waar ondernemerschap in beginsel minder belangrijk is. Bijkomende redenen zoals maatschappelijke impact, innovatie en economische groei of mindsetontwikkeling zijn in het WO belangrijk om ondernemerschapsonderwijs alsnog aan te bieden. Het ondernemerschapsonderwijs heeft daardoor ook een andere vorm dan op het MBO. Het HBO zit tussen de twee andere niveaus in: soms is de focus meer maatschappelijk en soms meer op bedrijfsontwikkeling gericht. Er is dan ook een intern debat gaande over de rol van ondernemerschap in de verschillende opleidingen.

In het theoretisch kader zijn smal en breed ondernemerschapsonderwijs gedefinieerd. Deze twee vormen van ondernemerschapsonderwijs vormden het vertrekpunt voor het duiden van ondernemerschapsonderwijs in het MBO, HBO en WO in de regio's Utrecht en Wageningen. Op basis van de resultaten, concluderen wij dat de werkelijkheid niet zo simplistisch is – we zien verschillende verschijningsvormen van ondernemerschapsonderwijs, passend bij de verschillende studentenpopulaties uit het MBO, HBO en WO. Concreet herkennen we vier perspectieven op ondernemerschapsonderwijs die variëren op twee dimensies: Economische versus meervoudige waardecreatie, en smal versus breed ondernemerschapsonderwijs, zie Tabel 7.

Tabel 7 De verschillende perspectieven op ondernemerschapsonderwijs

		Waardecreatie	
		Economisch	Meervoudig
Vorm OO	Smal	Beroepsgericht	Impactgericht
	Breed	Groeigericht	Mindsetgericht

Deze vier perspectieven kunnen als volgt gekarakteriseerd worden:

Beroepsgericht. In sommige beroepen zit het ondernemerschap in de kern van het werk, zoals bij een zelfstandige kapper, bakker of een administratiekantoor. Ondernemerschapsonderwijs wat mensen opleidt voor dit soort beroepen richt zich op vaardigheden als boekhouden en bedrijfsmanagement, om de studenten voor te bereiden op hun beroep als ondernemer. We zien dit perspectief van ondernemerschapsonderwijs met name in het MBO en in mindere mate in het HBO. Op deze niveaus zijn hybride docenten en uitgebreide stages belangrijk onderdeel van het curriculum. Omdat het beroepsgerichte ondernemerschapsonderwijs zich richt op bestaande businessmodellen kan het ecosysteem op deze manier bezocht, benaderd en betrokken worden in het onderwijs.

Groeigericht. Het ontwikkelen van nieuwe producten en services kan bijdragen aan economische groei. Groeigericht ondernemerschap richt zich op het experimenteren met nieuwe innovaties en deze van idee tot commercieel product brengen. Het gaat hier in vergelijking met het beroepsgerichte perspectief over het ontwikkelen en introduceren van nieuwe (in plaats van bestaande) businessmodellen. Dit perspectief op ondernemerschapsonderwijs herkennen wij met name in het WO en in mindere mate in het HBO. Op deze niveaus is vaak ondersteuning voor start-ups geïntegreerd in het onderwijs in de vorm van incubators of makerspaces. Er is hier een beperkte rol weggelegd voor het bestaande bedrijfsleven, omdat deze voor het ontwikkelen van innovatieve start-ups minder relevant lijken te zijn.

Impactgericht. In dit type ondernemerschap staat de maatschappelijke impact centraal. Het gaat niet zozeer om het opzetten van een bedrijf, maar om het zorgen dat er iets verandert. Ondernemerschap wordt gezien als een instrument om deze verandering te bewerkstelligen. In vergelijking met de voorgaande perspectieven ligt de focus dus niet op een bedrijf of product, maar op maatschappelijke waardecreatie. Dit perspectief op ondernemerschapsonderwijs herkennen we met name in het WO, in mindere mate in het HBO en beperkt in het MBO. De aandacht voor dit perspectief op ondernemerschap lijkt te groeien. In het onderwijs wat hierop gericht is wordt dus specifiek gezocht naar contact met het ecosysteem voor zover het bijdraagt aan het werken naar die missie. Integratie met het ecosysteem gaat hier dan ook verder dan bedrijven en start-up ondersteuning, ook maatschappelijke partners als overheden of Ngo's worden herkend als relevant ecosysteem.

Mindsetgericht. Ondernemerschapsonderwijs dat focust op de mindset relateert aan de bredere toepasbaarheid hiervan in de samenleving en het werkende leven. Een ondernemer hoeft geen eigen bedrijf of Ngo te beginnen om iets te veranderen. Denk bijvoorbeeld aan intrapreneurship: de ondernemende werknemer. Bij het mindsetgerichte ondernemerschapsonderwijs gaat het niet over het opzetten van een onderneming, maar om het opdoen van ervaringen met het denken en doen van een ondernemer. Hierbij is het werkveld belangrijk, omdat die de authentieke ervaringen kunnen bieden die centraal staan in het ervaringsonderwijs. Hierbij kan gedacht worden aan challenge-based learning, waarin uitdagingen uit de praktijk de basis vormen van het leerproces. Studenten leren hierin omgaan met onzekerheid en veerkracht, vaardigheden die niet alleen als ondernemer zinvol zijn om te hebben. We zien deze vorm van ondernemerschapsonderwijs met name in het WO, in mindere mate in het HBO en beperkt in het MBO.

In Tabel 8 presenteren we een overzicht van de verschillende perspectieven op ondernemerschapsonderwijs en de belangrijkste kenmerken ervan.

Tabel 8 De vier perspectieven op ondernemerschapsonderwijs samengevat

	Beroepsgericht	Groeigericht	Impactgericht	Mindsetgericht
Perspectief op OO	Ondernemerschap als voorbereiding op de arbeidsmarkt	Ondernemerschap als vehikel voor economische groei	Ondernemerschap als manier om sociale, ecologische of culturele impact te maken	Ondernemerschap als manier van denken die ook in andere context van waarde is
Waarde creatie	Economisch	Economisch en/of meervoudig	Meervoudig	Meervoudig
Type OO	Smal	Smal	Breed	Breed
Leertheorie	Learning-by-doing, leren <i>voor</i> ondernemerschap	Learning-by-doing, leren <i>over</i> en <i>voor</i> ondernemerschap	Learning-by-doing, leren <i>over</i> en <i>door</i> ondernemerschap, community engaged learning	Challenge based learning, leren <i>door</i> ondernemerschap, community engaged learning
Ecosysteem	Sterk	Beperkt	Beperkt	Sterk
Onderwijs niveau	MBO	HBO/WO	WO	WO

Advies

Op basis van de onderzoeksresultaten zijn wij tot de formulering van de volgende adviezen gekomen.

Verdiep de taal over ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs

De vier geïdentificeerde perspectieven op ondernemerschap laten zien dat de taal waarin over ondernemerschapsonderwijs gepraat kan worden verdieping nodig heeft. Ondernemerschapsonderwijs heeft een andere vorm op het MBO dan het WO, waardoor het weinig zinvol lijkt dit zonder verdere duiding onder dezelfde noemer te plaatsen. Niet alleen tussen, maar ook binnen kennisinstellingen herkennen we verschillende vormen van ondernemerschapsonderwijs. We pleiten daarom voor een verrijking van het vocabulaire aan de hand van de uitkomsten van deze studie, met als doel een eenduidige boodschap over de inhoud, vorm en betekenis van ondernemerschapsonderwijs te bereiken. De aanname dat ondernemerschapsonderwijs over de onderwijsniveaus een consistente betekenis heeft is niet correct, wat zich vertaalt naar de noodzaak voor een gedetailleerdere blik als er beleid wordt gemaakt, ondersteuning wordt gegeven of onderzoek wordt gedaan naar ondernemerschapsonderwijs. In dit streven zijn de vier gepresenteerde perspectieven een beginpunt; meer onderzoek naar de precieze betekenis, verschijningsvormen en rol van het ecosysteem binnen deze perspectieven is nodig om de taal over ondernemerschap verder te verdiepen.

Ontwikkel een strategie voor het verder inbedden van ondernemerschapsonderwijs in het ecosysteem

Voortbordurend op de voorgaande aanbeveling, zien wij het nut en de noodzaak van het ontwikkelen van een strategie om ondernemerschapsonderwijs sterker te verankeren in het ecosysteem – de vier perspectieven op ondernemerschapsonderwijs bieden hierbij het uitgangspunt. Het begrijpen van de verschillende perspectieven op ondernemerschapsonderwijs is een eerste stap, ernaar handelen een belangrijke tweede. Omdat de verschillende vormen van ondernemerschap verschillende ondersteuning, begeleiding en ecosysteeminteracties behoeven, is één beleid voor de vier vormen niet werkbaar. Bij het ontwikkelen van een strategie voor ondernemerschapsonderwijs moeten alle perspectieven worden gefaciliteerd op een zinvolle manier en dit vereist maatwerk. Naast het onderzoeken van de verschillende perspectieven (eerste aanbeveling), moet dus ook gekeken worden naar hoe de perspectieven het beste ondersteund kunnen worden en welke rol het ecosysteem daarin speelt.

Om de samenwerking tussen het onderwijs en het ecosysteem concreet vorm te geven, kunnen verschillende interventies helpen. Deze interventies zijn niet onderzocht in het huidige onderzoek. Een veelgehoorde interventie is het creëren van learning communities waar professionals met en van elkaar leren. Een learning community kan de samenwerking tussen het onderwijs en het ecosysteem bevorderen, mits hiervoor voldoende animo en daarmee bestaansrecht is. Ook zou onderzoek moeten uitwijzen hoe een dergelijke learning

community het best vormgegeven kan worden – dit vereist in de eerste plaats een heldere formulering van het doel van de learning community, waar alle betrokkenen zich in kunnen vinden. Uit eerdere projecten is gebleken dat er niet altijd genoeg animo voor learning communities is, en ook om deze reden moet het startpunt voor het creëren van een learning community een inventarisatie van de noodzaak en doelstelling zijn.

De rol van het ecosysteem in het onderwijs moet worden afgestemd op het perspectief op ondernemerschap

Afhankelijk van de verschijningsvorm van ondernemerschap in het onderwijs, dient het ecosysteem in meer of mindere mate betrokken te zijn bij het ondernemerschapsonderwijs. In het MBO is de rol van het ecosysteem evident – de overwegend beroepsgerichte oriëntatie van het onderwijs vraagt om een nauwe samenwerking met en betrokkenheid van het werkveld in het onderwijs. In het WO is de rol van het werkveld in het onderwijs minder vanzelfsprekend. Hier dient een afweging gemaakt te worden tussen meer wetenschappelijk en praktijk georiënteerd onderwijs. Hoewel wij zien dat dit goed samen kan gaan en zeker waarde heeft in het kader van impactgericht, groeigericht en mindsetgericht ondernemerschapsonderwijs, zien wij ook dat verschillende stakeholders uit het WO met deze afweging worstelen. Eenzelfde worsteling zien wij in het HBO, waar in toenemende mate zowel economische als meervoudige waarde-creatie aandacht krijgen. Vervolgonderzoek is nodig om beter te leren begrijpen – zowel vanuit het perspectief van de kennisinstelling als het perspectief van het ecosysteem – welke samenwerking met en betrokkenheid van het werkveld in het onderwijs wenselijk is.

Onderzoek de effectiviteit en impact van de vier vormen van ondernemerschapsonderwijs onder alumni uit het MBO, HBO en WO

Ondernemerschapsonderwijs resulteert niet per definitie in het starten van een eigen bedrijf. En dat is, gezien de groeiende aandacht voor impactgericht en mindsetgericht ondernemerschap, ook niet erg. Ondernemerschapsonderwijs gaat steeds meer over het opleiden van individuen met een impactgedreven, ondernemende mindset – waarbij het starten van een eigen onderneming één van de manieren is om hier uiting aan te geven. Om de impact en effectiviteit van de vier verschijningsvormen van ondernemerschapsonderwijs te beoordelen, kan vervolgonderzoek onder alumni helpen. Op deze manier kan inzicht worden verkregen in de langetermijneffecten van ondernemerschapsonderwijs op de carrièreontwikkeling van afgestudeerden. Door te begrijpen hoe enerzijds de inhoud en anderzijds de vormgeving – in samenwerking met het ecosysteem – van ondernemerschapsonderwijs van invloed is op het werkende leven van alumni, kunnen onderwijsinstellingen hun programma's beter afstemmen op de behoeften van studenten en de arbeidsmarkt. Zo kan de samenwerking met en de betrokkenheid van het ecosysteem in het MBO, HBO en WO preciezer afgestemd worden op maatschappelijke ontwikkelingen.

Naast het uitvoeren van onderzoek onder alumni, is het waardevol om huidige studenten die deelnemen aan één of meerdere vormen van ondernemerschaps-

onderwijs systematisch te (gaan) volgen. Zo kan zowel op de korte als lange termijn een beter begrip ontstaan van wat werkt, voor wie, waarom en hoe (met oog voor de samenwerking met het ecosysteem).

Aandacht is wenselijk voor docentprofessionalisering passend bij de ervaringsgerichte aard van ondernemerschapsonderwijs

Iedere vorm van ondernemerschapsonderwijs heeft consequenties voor de vormgeving van het onderwijs. De rol van de docent is hierin cruciaal. Het is onze verwachting dat elke vorm andere consequenties heeft voor de competenties (kennis, vaardigheden en mindset) van de docent – zeker gezien het ervaringsgerichte karakter van alle vormen van ondernemerschapsonderwijs en de (wisselende) relatie met het ecosysteem. Welke professionaliseringsprogramma's docenten kunnen ondersteunen in het verzorgen van de verschillende vormen van ondernemerschapsonderwijs was geen expliciet onderdeel van het huidige onderzoek. Vervolgonderzoek – bijvoorbeeld in de vorm van action research of ontwerpgericht onderzoek – kan helpen om hier meer zicht op te krijgen. Docentprofessionalisering kan bijvoorbeeld vorm krijgen middels het betrekken van rolmodellen (bijv. ondernemers) in het onderwijs, het verzorgen van trainingen of door docenten in aanraking te laten komen met ondernemerschap.

Limitaties

Het onderzoek heeft op verschillende punten aan kracht ingeboet.

- De beoordeling van opleidingen is soms arbitrair: een opleiding met een keuzevak over ondernemerschap weegt nu even zwaar als een opleiding die volledig gewijd is aan ondernemerschap, terwijl het in de praktijk verschilt hoeveel het onderwerp ter sprake komt. Echter, met de huidige data was dit het meest betrouwbare resultaat dat we konden verkrijgen. De getallen zijn echter indicatief.
- De interviews met het ecosysteem zijn gedaan met gevestigde bedrijven, en niet met startende ondernemers. Hun perspectief zou een goede toevoeging zijn aan de studie. Daarbovenop komt dat het contact met het ecosysteem lastig was, wat heeft geresulteerd in een beperkt aantal ecosysteeminterviews. De moeilijke bereikbaarheid van het ecosysteem speelt hier een rol bij. Echter, de contacten met de instellingen verschaften aanvullende inzichten over het ecosysteem.
- Keuzedelen (algemeen toegankelijk voor MBO studenten, mits aangeboden door school) en keuzevakken (algemeen toegankelijk voor HBO en WO studenten tijdens hun opleiding) zijn niet meegenomen, wat de studentenaantallen lager laat uitvallen dan ze werkelijk zijn.
- Het is moeilijk om breed ondernemerschapsonderwijs te identificeren in de opleidingen, met name vanwege het gebrek aan een duidelijke afbakening en gemeenschappelijke taal van wat hier wel en niet toe behoort. Hiervoor is de ontwikkeling en het gebruik van eenduidige taal belangrijk.

In mogelijk vervolgonderzoek zouden de volgende thema's interessant kunnen zijn om uitgediept te worden:

- Kruisbestuiving tussen het MBO, HBO en WO. In hoeverre leren de onderwijsinstellingen van elkaar en hoe verlopen onderlinge samenwerkingsprojecten?
- Onderzoek waarin het ecosysteem het uitgangspunt vormt, in plaats van de kennisinstellingen. Hoe zien professionals de rol van kennisinstellingen? Wat voor professionals zouden we volgens hen moeten opleiden in het mbo, hbo en wo? Hoe zou zulk onderwijs eruit moeten zien en hoe zien professionals hun eigen rol in zulk onderwijs?
- Er is grote behoefte aan een gemeenschappelijke taal, vooral waar het gaat over maatschappelijk betrokken ondernemerschap. Door een nieuwe taal rondom ondernemerschap te ontwikkelen, trekken we een ander publiek aan. Denk bijvoorbeeld aan studenten die zich meer aangetrokken voelen tot ondernemerschap als waarde-creatie in relatie tot duurzaamheid gerelateerde problemen.

Referenties

- Bacigalupo, M., Kampylis, P., Punie, Y., & Van den Brande, G. (2016). *EntreComp: The entrepreneurship competence framework*. Luxembourg: Publication Office of the European Union, 10, 593884.
- Baggen, Y., Kaffka, G., 2022, Entrepreneurial literacy and skills, Publication for the committee on Employment and Social Affairs, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, European Parliament, Luxembourg.
- Baggen, Y., Lans, T., & Gulikers, J. (2022). Making entrepreneurship education available to all: Design principles for educational programs stimulating an entrepreneurial mindset. *Entrepreneurship Education and Pedagogy*, 5(3), 347-374.
- Cohen, B. (2006). Sustainable valley entrepreneurial ecosystems. *Business Strategy and the Environment*, 15(1), 1-14.
- DUO - Open onderwijsdata. (2023). duo.nl. https://duo.nl/open_onderwijsdata
- Fayolle, A., & Gailly, B. (2008). From craft to science. *Journal of European Industrial Training*, 32(7), 569-593. <https://doi.org/10.1108/03090590810899838>
- Johnson, M. P., & Schaltegger, S. (2020). Entrepreneurship for sustainable development: A review and multilevel causal mechanism framework. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 44(6), 1141-1173.
- Lackéus, M. (2020). Comparing the impact of three different experiential approaches to entrepreneurship in education. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 26(5), 937-971.
- Moberg, K., Fosse, H. B., Hoffman, A., & Junge, M. (2015). *Impact of entrepreneurship education in Denmark—2014* (ISBN 978-87-90386-24-5). <https://eng.ffe-ye.dk/media/785760/impact-of-ee-in-denmark-2014.pdf>
- Onderwijsinspectie. (2021). *De Staat van het Onderwijs 2021*. Geraadpleegd op 8 juni 2023, van <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-8f43918e-2cfe-4478-b850-9c464f59cfff/pdf>
- Politis, D., & Gabrielsson, J. (2009). Entrepreneurs' attitudes towards failure: An experiential learning approach. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 15(4), 364-383.
- Van Rijnsoever, F., & Deuten, J. (2021). *Start-ups met idealen: Over ecosystemen voor start-ups met maatschappelijke impact*.

- Van Rijnsoever, F. J. (2022). Intermediaries for the greater good: How incubators can embed constrained sustainable development startups in entrepreneurial ecosystems. *Research Policy*, 51(2), 104438. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.respol.2021.104438>
- RVO (2020). *Onderwijsprofessionals over ondernemerschap*. Youngworks. https://www.rvo.nl/sites/default/files/2020/12/Rapport_Onderwijsprofessionals_over_ondernemerschap_december_2020.pdf
- Schumpeter, J.A. (1934) *The Theory of Economic Development*. Harvard University Press: Cambridge MA.
- Shane, S., & Venkataraman, S. (2000). The promise of entrepreneurship as a field of research. *Academy of management review*, 25(1), 217-226.
- Spigel, B. (2017). The relational organization of entrepreneurial ecosystems. *Entrepreneurship theory and practice*, 41(1), 49-72.
- Stam, E. (2015). Entrepreneurial ecosystems and regional policy: a sympathetic critique. *European planning studies*, 23(9), 1759-1769.
- Stam, E. & Spigel, B. (2016). Entrepreneurial ecosystems. *USE Discussion paper series*, 16(13).
- Tiba, S., van Rijnsoever, F. J., & Hekkert, M. P. (2020). The lighthouse effect: How successful entrepreneurs influence the sustainability-orientation of entrepreneurial ecosystems. *Journal of Cleaner Production*, 264, 121616. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.121616>

Appendix 1: Steekwoordenlijst

De volgende steekwoorden zijn geïdentificeerd:

Smal OO:

- Ondernemerschap
- Projectmatige aanpak
- Management
- Leiderschap
- Opzetten van bedrijf
- Zelfstandig ondernemer
- Businessplan
- Bedrijfskunde
- Entrepreneurship
- Boekhouden
- Financieel beheer
- Marktonderzoek

Breed OO:

- SDGs
- Onderhandelen
- (Klant) relaties onderhouden
- Netwerken
- Impact
- (Duidend op) maatschappelijke verandering
- Stakeholder management
- Sociaal-economisch
- Duurzaamheid
- Development
- Ondernemende activiteiten (bijvoorbeeld eigen bedrijf opzetten)
- Challenge-based learning
- Belangrijk dat er *nieuwe* waardecreatie is. Het aansturen van mensen, uitvoeren van plannen, etc. is an sich niet ondernemend
- Samenwerken
- Omgaan met onzekerheid
- Anderen betrekken (co-creatie)
- Focus op SDGs
- Interdisciplinair

Appendix 2: interview respondentent Utrecht

Instelling	Niveau	Soort OO	Opleiding
HU	Ad	Smal	Sales en accountmanagement
HU	B	Smal	HBO-ICT
HKU	B	Smal	Kunst en Economie
UU	B	Breed	Global sustainability science
UU	M	Breed	Business and social Impact
UU	M	Smal	Science based entrepreneurship profile
MBO	B	Breed	Civiele Techniek/ Bouwkunde

Appendix 3: Interview respondentent Wageningen

Instelling	Niveau	Soort OO	Opleiding
WUR	Wo - Bachelor	Breed	International Land and Water Management (BIL)
WUR	Wo - Master	Smal/Breed	Sustainable Business and Innovation (MME)
WUR	Wo - Master Track	Smal	Entrepreneurship
CHE (Christelijke Hogeschool Ede)	HBO bachelor	Smal	Journalistiek
CHE (Christelijke Hogeschool Ede)	AD HBO (2-jarige opleiding)	Smal	Ondernemen
Rijn IJssel Wageningen	MBO	Smal	Ondernemer Bakkerij

Appendix 4: Interviewleidraad

Welke vormen van ondernemerschapsonderwijs worden aangeboden op verschillende niveaus? (Bijvoorbeeld cursussen, stages (eigen of extern bedrijf), in het reguliere curriculum en daarbuiten)		
Onderwerp	Vraag	Keywords
Smal ondernemerschapsonderwijs	Wat voor rol heeft ondernemerschap binnen instelling X?	Vakken, opleidingen, incubators, studentenorganisaties
	Hoe is dit binnen de curricula georganiseerd?	Studies, vaste vakken, minors/keuzeruimte
	Hoe is dit buiten de curricula georganiseerd?	Studentenorganisaties, incubators, business clubs
<p>Uitleg: in dit onderzoek kijken wij naar zowel smal als breed ondernemerschapsonderwijs. Smal definiëren wij als concrete skills om een bedrijf te starten. Dus bijvoorbeeld accounting, marketing, sales, etc. Breed definiëren wij als 'leren door te ondernemen'. Dat houdt in dat studenten een ondernemende houding ontwikkelen en beter worden in bijvoorbeeld kansen herkennen, in teams aan een praktisch probleem werken, en omgaan met onzekerheid. Het onderwijs gaat niet per se over ondernemerschap, maar ook bijvoorbeeld middels een project waarin studenten bijdragen aan een maatschappelijke uitdaging en daarmee hun ondernemende vaardigheden versterken.</p>		
Breed ondernemerschapsonderwijs	Wat voor aandacht is er binnen curricula voor breed ondernemerschap?	Opdrachten vanuit de praktijk, maatschappelijke vraagstukken centraal
	In welke mate/op wat voor manier krijgen studenten opdrachten vanuit de praktijk?	
	Hoe wordt dit vormgegeven? Kunt u voorbeelden geven?	
<p>In hoeverre dragen (regionale) partners en regelingen in het ondernemende onderwijsecosysteem buiten de instellingen bij aan de kansen van studenten om te leren ondernemen?</p>		
Partners	Met wat voor partners werken jullie samen op gebied van ondernemerschap?	

	Wat gaat er goed en wat kan er beter in de samenwerking?	
	Hoe zien dit soort samenwerkingen er praktisch uit? / Wat voor regelingen zijn dit?	Stage, bedrijfsbezoek, opdrachten vanuit de praktijk, gastcolleges
	Hoe draagt dit bij aan leerprocessen van studenten?	
	Welke regelingen zijn er in de regio om samenwerking tussen onderwijs en praktijk op het gebied van ondernemerschaps- onderwijs te verbeteren?	
	Welke partners zouden volgens u interessant zijn om te benaderen?	

Appendix 5: Partners van opleidingen

Vanuit opleiding	Bedrijf
HBO-ICT	Animo
AD Sales en Accountmanagement	Hedin Automotive
WUR MSc track Entrepreneurship en MSC Sustainable business and innovation	WUR Student Challenges
AD Ondernemen	Xantion BV
HBO Journalistiek	BDU Media

Appendix 6: Interviewleidraad

Hoe werkt de samenwerking met de opleiding?

Welke rol hebben de studenten in je bedrijf?

Heeft dit ook waarde voor jullie?

Wat leren de studenten bij jullie?

Hoe gaat het contact precies?

Komen studenten ook bij jullie terecht?

Appendix 7: Lijst onderwijsinstellingen

Regio Utrecht

HBO:

Hogeschool Utrecht

Hogeschool voor de Kunsten Utrecht

Marnix College

MBO:

MBO Amersfoort

Grafisch Lyceum Utrecht

Nimeto

ROC Midden Nederland

Hoornbeeck College

Yuverta

SVO

WO:

Universiteit Utrecht

Universiteit voor de Humanistiek

Regio Wageningen

HBO:

Christelijke Hogeschool Ede

Aeres Hogeschool

MBO:

Aeres

Rijn IJssel

WO:

Wageningen University and Research